

KIPÇAK SÖZ VARLIĞINDA MEVSİMLER*

Murat ÖZŞAHİN**

ÖZET

Türk topluluklarının yüzyıllar içerisinde biriktirdiği doğa bilgisi söz varlıklarında belirgin şekilde hissedilmektedir. Kuzey Türkleri de kozmogoni ile insan düşüncesini dilde ayrı ve yeni kavramlar olarak birleştirmiş ve dilin söz varlığını bu yönde zenginleştirmiştir. Başkurt, Kazak, Kırgız ve Tatar halklarının bin yılı aşkın bir zamandır buldukları coğrafyada ikamet etmeleri, hassas doğa algılarıyla birleşince söz varlığında zengin bir malzeme meydana getirmiştir.

Kıpçak bozkırlarının ve Ural Dağlarının iklim şartlarına bağlı olarak gelişen mevsim ve mevsime bağlı olay adlandırmalarının çeşitliliği de bu yönde dikkat çekicidir. İnsan için yıl kavramı altında iki ana mevsim olduğu görülmektedir. Bunlar 'güz' ve 'ilkbahar'dır. Bu mevsimlerin insanların ekonomik faaliyetlerini düzenledikleri, tarım işlerinin yürütülmesi için en uygun iki zaman dilimi olması bunu desteklemektedir. Özellikle renkler ile mevsimlerin ve çeşitli hava olaylarının karşılanması, dolayısıyla zamanın renkler ile tanımlanması, bütün bu lehçelerde dikkat çekici bir özellik olarak durmaktadır. Bunun yanı sıra bu lehçelerin edebî yazı dilinde bu türden kırsal yaşama ait sözlerin varlığını da göçebe yahut yarı göçebe kültürün izi olarak değerlendirmek gerekir.

Bu çalışmada da temel olarak genç Kıpçak yazı dillerinin de özellikle bu iki zamana bağlı olarak oluşturduğu adlandırmalar, çeşitliliği ve türlenmeleri açısından incelenmektedir. Elde edilen veriler ışığında bazı sözlerin açıklaması yapılmıştır. Bunların yanında mevsim adlandırmalarına bağlı olarak alıntılanan sözlerin geçirdiği anlam değişimleri de incelenerek farklılıklar belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: mevsimler, mevsim adlandırmaları, kıpçak, söz varlığı, Kıpçak Türkçesi

SEASONS IN KIPCHAK VOCABULARY

ABSTRACT

The knowledge about nature of the Turkic people is commonly found in their vocabulary. The Northern Turks have combined cosmogony and human thinking as different words in language, thus

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Kuzey-Batı Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, E-mail: mozsahin35@hotmail.com

enriching the vocabulary of their language. The Bashkir, the Kazakh, the Kirghiz and the Tatar have dwelled on the same lands for over a thousand years and as a result they have had a rich vocabulary by combining this and their perception of nature.

The variety of words regarding the seasons and the weather conditions compatible with seasons is quite remarkable. It is seen that there are two main seasons within a year, “fall” and “spring”. That these two seasons are the times when people arrange their economic activities and carry out their agricultural activities to support this way of thinking. Principally, compensation of seasons and various weather events with colors – indirectly redefining time with colors- stands out as a remarkable characteristic in all of these dialects. In addition, existence of such kind of words belonging to rural life in the literary language of these dialects must be interpreted as a trace of nomadic of semi-nomadic culture.

In this study, the name- giving based on these two seasons in Kipchak literary languages, the variety and diversity of name- giving have been studied. Through the data obtained, some words have been explained and the meaning changes of borrowings have also been studied.

Key Words: seasons, names of seasons, Kipchak, vocabulary, Kipchak Turkic

1. Giriş:

Bir dilin sözlük malzemesini teşkil eden unsurlar, dilin konuşurlarının bulunduğu coğrafi bölgelerin özelliklerini de yansıtmaktadır. Coğrafyanın ve buna bağlı olarak da iklim koşullarının kültür ve de dil üzerindeki etkileri yadsınmaz. Dünyayı dil ile keşfeden insanoğlu, bu keşfi sırasında karşılaştığı kavramların ve durumların adlandırmalarını da algıları ve ihtiyaçları doğrultusunda yapar. Bir dilin söz hazinesi o dilin konuşurlarının kültürel zenginliğini ifade ettiği kadar, coğrafi özelliklerini ve zenginliklerini de yansıtmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Doğan Aksan, Eskimo ve Amerikan yerli dillerindeki adlandırmaları kavram oluşturmaları bakımından karşılaştıran Whorf’un örneğini verir. Whorf’a göre; Avrupa dillerinde ‘kar’ kavramını anlatan tek bir sözcük varken, Eskimo dilinde *düşen kar, sulu kar, yerdeki kar* gibi pek çok kar türü bulunmaktadır ve bunlar ayrı ayrı adlandırılmıştır (Aksan 2006: 9).

Zengin coğrafi çeşitliliğe sahip olan Kıpçak coğrafyası da Kıpçak topluluklarının söz varlığına pek çok yeni kavramı dâhil etmiştir. Başkurt, Kazak, Kırgız ve Tatar söz varlığında karşılaştığımız tabiat kavramlarının adlandırmaları, bu halkların oldukça hassas olan dünya algısı ile açıklanabilir. Bu halkların -bilindiği kadarıyla- bin yıldan daha uzun bir süre boyunca (Togan 1994: 11, 12), bugünkü topraklarını yurt edindikleri düşünüldüğünde bölgenin iklim ve coğrafi özellikleri de elbette dile aktarılacaktır. Kıpçakların göçebe yaşamı esnasında doğada algıladıkları her tür ayrıntıyı dilde karşılık bulacak şekilde aksettirmeleri dolayısıyla da, coğrafi özellikler ve hava olaylarına dair pek çok söz, bu toplulukların söz varlığının zenginliğini daha da artırmıştır.

Mevsimlerin ve hava olaylarının adlandırılmasında renklerin öneminin büyük olduğu görülmektedir. Nitekim bu sadece Türk topluluklarının algısı değildir. “*Gabain, Uygurca’da Çin sıralamasına göre doğu=yaşıl (gök); batı=ak; güney=kızıl; kuzey=kara’dır diye kaydettikten sonra ‘Dünyanın dört bölüme ayrılması ve renklere göre düzenlenmesi düşüncesi yalnızca Çin, Türk ve Moğollar çerçevesinde kalmamıştır’ der. Eski Ahit’te (ahd-i Atik), Hintlilerde, Kuzey Meksika*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

Kızılderililerinde, Mayalarda, Eski Mısırlılarda Yunan ve Romalılarda da Türklerinki ile benzer olmamakla birlikte yönlerin renklerle birlikte ifade edildiğine dair örnekler verir. Alfoldi ise bu konuda şunları söyler: “Göğün dört bucağı, renkler ve bunlara karşılık gelen unsurların kültü, yalnız Çin’de değil, göçebelerde de bulunmaktaydı. Mesela eski bir seyyah Güney Rusya Tatarlarının her sabah göğün dört bucağına doğru ateş, hava, su ve ölmüş atalar şerefine eğildiklerine tanık olmuştur. Bunun aynısının Moğollarda da olduğunu biliyoruz... Gök bucakları kültü daima bazı renklerle ilişkili görülmüştür. Ayrıca renklerin ‘uğurlu’ ve uğursuz olarak sayıldıklarını gösteren deliller de bulunmaktadır” (Genç 2000: 2-3).

Renk ve mekân algısı, eski Türk yazıtlarında da vardır. Orhun Yazıtlarında renklerin mekân bilgisini adlandırmakta bir sıfat olarak kullanıldığını görebiliriz: *Üze kök teñri asra yagız yer kıluntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış* “Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında kişi (insan) oğlu yaratılmış” cümlesi, o dönemde de mekân algısında renklerin kullanıldığını göstermektedir. Mekân ve zamanın iç içeliği düşünüldüğünde aynı ifadelerin mevsim ve çeşitli hava hareketlerine bağlı olarak kullanılması olasılığı da artacaktır. Elbette dönemin söz hazinesine dair yeni veriler ve belgeler çıktıkça bu görüşümüzü destekleyecek delillere ulaşılabilecektir.

Çalışmamızda Kıpçak söz varlığında yer alan mevsimler ile ilgili adlandırmaların yanında mevsimler kategorisi altında toplanabilecek hava olayları ve diğer adlandırmalar da verilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada mevsimler bilgisine dair alıntılarının da bir sınıflandırması yapılmıştır ve tespit edilebildiği ölçüde alıntı sözlerdeki anlam değişiklikleri de belirtilmiştir.

2. Kıpçak Söz Varlığında Mevsimler ve Hava Olayları

2.1. Başkurt Türkçesinde Mevsimlere Yönelik Alıntılar:

Başkurt söz varlığı içerisinde toplam 19 alıntı söz tespit edilmiştir. Bu sözlerden 8’i Arapçadan, 8’i Rusçadan, 3’ü ise Farsçadandır. Arapçadan alıntılanan *barid* “soğuk (hava için)”, *gereset* “fırtına, kasırga”, *hava* “1. Hava 2. Atmosfer 3. Gökyüzü” ~ *ava* “hava”, *iqlim* “iklim”, *mevsim* “mevsim, dönem” ~ *mesén* “mevsim, dönem”, *sarsar* “kışın esen sert ve soğuk rüzgar”¹, *serdi* “soğuk”, *zemheri* “çok sert soğuk, zemheri” sözleri, Başkurt Türkçesinin söz varlığına tarihi Kıpçak Türkçesinden miras kalmıştır. Rusçadan alıntılanan *klimat* “iklim”, *kvartal* “yılın üç ayı, çeyrek yıl”, *sezon* “mevsim, dönem”, *şkval* “1. Sağanak 2. Şiddetli silah atışı 3. Ateş kütlesi”, *ştorım* “kasırga, fırtına”, *tayfun* “tayfun, büyük kasırga”, *tsiklon* “siklon, kasırga”, *zéfir* “1. Sabah yeli 2. İnce pamuklu kumaş 3. Meyve ile kaymak karıştırılarak yapılan bir çeşit muhallebi, tatlı” sözlerinin bir kısmı ve buraya kaydetmediğimiz başka sözler terim niteliğine sahip olduklarından Rusça alıntılarının sayısı daha yoğundur. Başkurt Türkçesi ve elbette diğer çağdaş Türk lehçeleri bugün Arapça ve Farsçadan söz alıntılanmamaktadır. Dolayısıyla, Farsça alıntılar da Kıpçak Türkçesinden miras kalmıştır: *behar* “bahar, bahar günü”, *leysen* “yaz yağmuru”, *sélle* “yılın en sıcak ve en soğuk kırk günlük dönemi”.

Burada Başkurt Türkçesinden alıntı sözleri vermemizin en önemli sebebi; bunların Kazak ve Kırgızlar gibi daha kırsal bir yaşama sahip olmalarıdır ve de Başkurt söz varlığının kültürel analizinin tarafımızdan daha önce çalışılmış olması dolayısıyla eldeki hazır verilerin kullanılmasıdır.

¹ Bşk. *sarsar* biçimi *Başkört Têlênêñ Hüzlégé* “Baskurt Dilinin Sözlüğü” (BTH şeklinde kısaltılmıştır)’nde Arapça kaynaklı gösterilmiştir. Fakat bu sözü Arapça sözlüklerde tespit edemedik. Sözü Arapça olma ihtimalinin de düşük olduğu hissediliyor. Moğolca sözlük tarandığında bu söz ile ilişkilendirebileceğimiz Moğ. *çarçağar* “soğuktan donmuş veya pıhtılaşmış kaskatı olmuş” (Lessing 2003: 266) kelimesinin Başkurtçadaki şekle kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz. Karaağaç’ın Türkçenin Ses Bilgisi adlı eserinde de bahsettiği gibi “ön ses durumundaki ötümsüz diş-damak ünsüzünün ötümsüz diş sızıcısına dönüşmesi Hakas, Yakut lehçeleri ile birlikte Başkurt Türkçesinde de görülmektedir” (Karaağaç 2010: 160). Hem fonetik açıdan hem de semantik açıdan sözün Moğolca kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

Buradaki alıntılarının oranı, diğer lehçelerde de ortalama aynı verileri gösterebilir. Elbette daha ayrıntılı bir söz varlığı incelemesi ile kırsal yaşamı (veya yarı göçebe kültürü) günümüzde de sürdüren Kazak ve Kırgız Türkçelerindeki mevsim kategorisi daha da açıklık kazanacaktır. Belki de yukarıda belirttiğimiz ‘ortalama’ değerler farklılık gösterebilecektir.

2.2. “Güz” (Bşk. *köz*, Kzk. *küz*, Kırg. *küz*, Tat. *köz*)

Kıpçaklarda güz kavramı altında toplanabilecek pek çok bilgi olduğu tespit edilmektedir. Sonbahar bilgisi onlarda daha ayrıntılı şekilde ele alınmış ve çeşitli alt dönemlere bölünüp, bu dönemlerin hepsinin de farklı biçimde adlandırıldığı görülmüştür. Sonbaharın ilk işareti olarak algılanan ve ağaçların yapraklarını dökmeye başladığı dönem *harısa* olarak isimlendirilmiştir. Bu adlandırmanın altında yatan bilginin *sarı* (GT. *sarı+ça* > Bşk. *harısa*) olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Renk adlarının mevsimsel dönemleri karşılama kullanımını bununla da sınırlı değildir. Aynı şekilde yaprakların sararmaya başladığı dönemin edebî bir kullanımla da ifade edildiği görülüyor. Sarı renkle ilişkili olarak *altın* bilgisi *altın köz* şeklinde ‘yaprakların sararmaya başladığı dönem’i karşılama kullanımıdır. Buna benzer bir kullanım ise, sonbaharın son dönemlerini ifade etmekte kullanılan ve karın ilk düştüğü zaman bilgisini taşıyan *kara köz* söz grubudur. Sonbaharın başı ve sonu tabiatı çok yakından gözleyip bütün işlerini ona göre düzenleyen Başkurt halkı için büyük bir önem arz etmektedir. *karasa* (Bşk. < kara+ça) sözü de tıpkı *harısa* sözünde olduğu gibi benzerlik ilgisi kurularak oluşturulmuş bir adlandırmadır. Dolayısıyla renk adlandırmaları Başkurt Türklerince doğa ile birleştirilmiş ve mevsimlerin adlandırmalarına yakın görülmüştür. Nitekim Başkurdistan’ın Doğu bölgesi ağızlarında *kara hıvık* “karsız sert soğuk, ayaz, dondurucu soğuk” göstergesi, de Türkiye Türkçesinde de karşımıza çıkan “kara kış” tabiri ile aynı niteliktedir². Dolayısıyla *kara* bilgisi, kışı ve kışın simgesi olan kar bilgisini karşılama kullanımıdır. Bunun bir göstergesi olarak da karın düştüğü dönem bilgisine Başkurt söz varlığında yer edinmiş olmasıdır. Zaman kavramlarının adlandırılmasındaki bu biçim türlemeler mecaz yoluyla oluşturulabilmektedir. Bu gibi örneklerin Rus dilinde de olduğunu gösteren Tatyana Çalıkova ve Haşim Akif İbrahim Rus dilinde zaman kavramına dair “iyi” ve “kötü” zaman tasarımı olduğunu söylerler. “İyi” zaman tasarımı her şeye uygun olduğunu “kötü” zaman tasarımı ise uygunsuzluğu bildirdiğini ifade ederler (Tatyana-Çalıkova 2009: 678). Bu açıklamaya dayanarak *sarı* (Bşk. *harı*) renk üzerinden ‘iyi’ bir zaman tasarımı yapıldığı açıktır. Özellikle tarımsal faaliyetlerin pek çoğunun bu dönemde yapıldığı düşünülürken güzün başlangıcının ayrı bir adlandırma ile karşılanması doğal olacaktır. Elbette bu, sadece bir çıkarımdır. Bunun yanısıra insan-tabiat ilişkisinde pek çok kavramı hatta hayallerini bile tabiatın gerçekliğinden çıkmadan anlamlandıran insan, adlandırmalarını da bu çerçevede yapar ve dil ile doğadan aldıkları doğrultusunda yeni bilgilerin ve sözlerin temelini atar. Bu temel üzerine inşa edilen yeni sözler ve elbette bunlara bağlı olarak gelişen anlam katmanları, söz konusu dilin/lehçenin konuşurlarının algı düzeylerini de gösterir. Özellikle göçebe yaşam tarzını benimseyen pek çok Türk topluluğu, bu kültüre bağlı olarak zamanın akış hızını daha iyi tahlil etmiştir. Bu kültürün hayat planlaması da bugünkü şehir yaşamının ya da modern ihtiyaçların doğurduğu saat zamanından ziyade kozmik zamana göre düzenlenmiştir. Reşat Genç’e göre “eski Türkler, yılbaşını başlıca iki tabiat olayının görülmesi ile başlatmışlardır. Bunlardan birisi otların yeşermesi, diğeri de gök gürlemeleri ile yıldırımların başlamasıdır. En eski dönemlerde büyük çoğunlukla hayvancılıkla geçinen ve göçebe bir hayat tarzını sürdüren Türklerin doğrudan doğruya ekonomik hayatlarının temelini teşkil eden hayvan sürülerini otlağa çıkarmak ve sürülerini yavrularını elde etmeleri sebebiyle; otların yeşerme zamanı, Türklerin hayatında çok büyük rol oynamıştır. Ayrıca yerleşik Türkler de toprağın

² Türkiye Türkçesinde kullanılan “kara kış” ifadesi, bugünün Türk toplumunda eski kırsal kültürün mirası olarak yaşamaktadır. Şehirleşen toplum, zaman içerisinde bu tür kırsal yaşama ait sözleri kullanımdan düşürerek kaybetmekte veya kalıplaştırarak kullanmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

işlenmesine ve tohum ekilmesine müsait hale gelen havaların başlangıcını, yeni bir yılın başlangıcı, hayatın da yeniden başlaması olarak değerlendirmişlerdir” (Genç 2000: 26).

Takvim bilgisinin tamamıyla insanın ihtiyaçlarına göre oluşturulduğu ve şekillendirildiği bilinmektedir. Zaman kavramı gibi bir kavramı daha somut hale getirmek isteyen insanoğlu, gereksinimlerine uygun biçimde mevsimleri ve mevsimlerin daha alt gruplarını oluşturacak şekilde yeniden algılayıp adlandırmıştır. Bu algılamada en büyük yeri *güz* mevsimi almaktadır. Son 70 yıldır şehirleşmede büyük bir hıza ulaşan Başkurt toplumunun göçebe ve kırsal yaşamdaki algıları söz varlığında canlılığını elbetteki koruyacaktır. Kışa hazırlığın başladığı *güz* döneminin bu sebeplere de bağlı olarak daha ayrıntılı biçimde alt dönemlere ayrıldığı görülmektedir (bk. *harısa*, *altın köz*, *qara köz* (Tat. *qara köz* “sonbaharın en soğuk ve sert günleri” (TTAS)), *qañtar* “sonbaharda karın ilk düştüğü zaman”³, *qarasa*, *qırayaq* “sonbaharda karın ince yağdığı ve ayakların çok üşümeye başladığı zaman”).

Yukarıda Başkurt Türkçesindeki örnekler üzerinden yaptığımız açıklama; elbette burada ele aldığımız diğer Kıpçak yazı dilleri için de geçerli olacaktır. Özellikle Kırgız Türkçesinde ‘güz’ adlandırmasının Başkurt ve Tatarlardan farklı olarak *sarı* renk üzerinden adlandırılmadığını tespit ediyoruz. Kırgız Türkçesinde ‘güz’ mevsiminin rengi *kongur* (kumral, esmer)’dur. *kongur küz* “hazin güz” (KS) söz grubunun da tıpkı Tatar ve Başkurt Türkçelerinde olduğu gibi bir mecaz yoluyla oluşturulduğu açıktır. Yine Kırgız Türkçesinde bu renk adının yalnız mevsimi değil, tonu itibarıyla *karaya* göre daha yumuşak olduğundan ‘hafif’ ve ‘yumuşak’ bilgilerini taşıyarak hava olaylarının da adını karşıladığı görülmektedir (*kongur salkin* “hafif ve yumuşak serinlik”, *kongur cel* “hafif ve yumuşak yel” (KS)).

Kazak Türkçesinde de *küz* kavramı diğerleriyle aynı mevsim bilgisini taşımaktadır. Kıpçak göçebe ve hayvancı kültürün etkisi, mevsim kavramının adlandırmasında temel bilgiyi oluşturmaktadır. Nitekim Kazak Türkçesinde yer alan *küzek* “koyun kırkım zamanı”, *küzem* “güzün koyun kırkma” (KTTTS) sözlerinin temelindeki ‘güz’ bilgisinden hareketle, bu mevsimin alt zamanlarını adlandırdığı anlaşılmaktadır.

Bazı alıntı sözlerdeki renk anlamının da yine renk kavram alanı içerisinde hava olaylarının adlandırılmasında da kullanıldığını tespit edebiliyoruz. *Başkort Télénéñ Hüzlégé* (BTH) ’nde kökeni belirtilmeyen *sañırt* ~ *sañırt* “güzün yağın hafif yağmur veya kar” sözünün Moğol dilinden alıntılı olduğu kanaatindeyiz. Moğol dilindeki *çankir* “beyazca, akça, beyazımsı, açık renkli; kır (saç)” (Lessing 2003: 265) sözünün Başkurt Türkçesinde *ç>s* ön ses değişikliği ile birlikte *sañırt* ~ *sañırt* şeklinde ses ve anlam değişikliğine uğrayarak kullanıldığını görüyoruz⁴.

2.3. “Kış” (Bşk. *kış*, Kzk. *kış*, Kırg. *Kış*, Tat. *kış*)

Başkort Télénéñ Hüzlégé (BTH)’nde *kış* mevsimi altında toplayabileceğimiz sözler şunlardır: *kış* “Kış mevsimi”, *kışkılık* “Kış günü, kış vakti”, *sarsar* “Kışın esen sert ve soğuk rüzgar”, *satlama / satlama hıvıq* “Kışın en soğuk zamanı” ~ *satnama / satnama hıvıq* “Kışın en soğuk zamanı”. Başkurdistan coğrafyasının iklimi özellikle soğuk dönemlerde Sibir antsiklonunun etkisine girmesi nedeniyle oldukça sert kışlara sahiptir. Kış mevsimindeki ortalama hava ısısı 0.3⁰ C ile 2.8⁰ C arasında olur. Yüksek kesimlerde ise bu sıcaklık daha çok eksi değerlerdedir (Şekürov vd. 1997: 21). Ayrıca, Ural doruklarında ısı, -40 dereceye kadar düşer (Rudenko 2001: 2). Bu

³ Başkurt Türkçesinde *qañtar* “sonbaharda ilk karın düştüğü zaman” sözü, Tatar, Kazak, Kırgız lehçelerinin sözlüklerinde tespit edilememiştir. Radlof, *Oput Slovarya Tyurskih Nareçiy* (OSTN) adlı eserinde kelimenin anlamını “ay isimleri” olarak göstermiştir (OSTN I/2 1899: 85). Yalnızca Kırım-Tatar Türkçesinin söz varlığında *kantar* biçimiyle görülen söz “şubat ayı; küçük kış” anlamları ile kullanılmaktadır (Useinov 2007: 419).

⁴ *Sañırt* sözünün Başkurt diyalektlerinde aynı kavram alanı içerisinde anlam dairesini değiştirerek kullanıldığını görüyoruz. Kızıl, Hakmar bölgesi Başkurt diyalektlerinde *sañırt* sözü, “sis, buhar” anlamlarında kullanılmaktadır (BTDH 2002).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

nedenle bölgedeki sert soğukların yansımalarından yararlanarak çeşitli türlemelerle adlandırıldığı tespit edilmektedir. *satnama* ~ *satlama* sözlerinin aynı zamanda mecazlaştırılarak mevsim/dönem adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Kışın bu kadar sert olduğu bir coğrafyada ‘kar’ bilgisine yönelik çeşitliliğin fazlalığı da dikkat çekicidir. Meteorolojik veriler ışığında karın Başkurt coğrafyasına en erken 12-20 Eylül itibarıyla yağması ve 14-24 Nisan tarihlerine kadar kalkmaması Başkurt insanının yılın yarısından daha fazla bir dönemi karla geçirdiğini gösterir (Şekürov vd. 1997: 21) (*hıka* “1.Kırağı 2.Yumuşak ve uçacakmış gibi duran kar”, *hırgın* “Topaklaşıp yapışmış kar”, *hurındı* “Rüzgarın sürüp topladığı kar yığını, kürtün”, *hélpe* “Yumuşak kar, savrulan kar”, *ıraşkı* “Yağmurla karışık yağın kar”, *körendé* “Kürülerek yığılmış kar”, *kört* “Kalın kar tabakası, yoğun kar”, *kar* “Kar”, *qayırsaq* “Üstü buzlanıp donmuş kar yığını”, *qırasqı* “Toprak donunca düşen yumuşak kar”, *qırpaq* “1.Toprak donduktan sonra düşen ince, sulu kar 2.Saçı düşen ak”, *qıyıpık* “İlk yağın kar”, *qırjaq* “Ağaç başındaki yumuşamış kar”, *quryaq* “Ağaçtaki yumuşak kar”, *layğı* “Baharda dağın başında eriyen kar”, *leşe* “Ağaç başındaki yumuşamış kar” ~ *levşe* “Ağaç başındaki yumuşamış kar” ~ *lüşe* “Ağaç başındaki yumuşamış kar”, *öröndö* “Rüzgarla birikinti hale gelmiş kar”, *raşkı* “Yağmurla karışık yağın yumuşak kar”, *reşe* “Yağmurla karışık yağın yumuşak kar”, *sökört* “İrili ufaklı çukurlar halinde duran kar yığını”, *şapran* “Bahardaki kar kalıntısı, kar birikintisi”, *şıvışma* “Eriyip düşen kar, eriyip düşmüş kar yığını”, *yüşe* “Ağacın üzerinde buz tutarak donmuş kar”). Kar bilgisinin bu kadar geniş olması, sadece coğrafyanın bir etkisi değildir; geçim için hayvancılığa elverişli zamanın belirlenmesi ve de adlandırılması da söz varlığının bu genişlemesine neden olmuştur. Başkurt halkının özellikle yukarıda da belirttiğimiz hayvancı göçebe kültürü söz varlığına yansıdığı kadar halk edebiyatı türlerine de yansımıştır. Kobayır türünde tespit ettiğimiz “*Uñışlı yıldñ qarı az / uñışız yıldñ yazı qar*” dizelerinde hayvancı göçebe yaşam süren Başkurtlar için kışın az karlı olmasının olumlu olduğu dile getiriliyor. Çünkü hayvanlar otlaklarda karı eşeleyerek otlatabiliyor. Baharın karlı ve buzlu olması ise olumsuz değerlendiriliyor. Kış boyu karlı çayırlarda yürüyen hayvan zayıflayıp telef olabiliyor (Barağ vd. 1982: 187, 321).

Kırgızların ‘kış’ algısında bu mevsime ait olan iklim olaylarının adlandırmasının da Tatar ve Başkurtlarda olduğu gibi ‘sarı’ renk üzerinden yapıldığını görüyoruz. Kırg. *sarı kar* “bahardan önce yağın ve çabucak eriyen kar” (KTTS) söz grubunun taşıdığı anlam, renk ifadesinin daha özel bir bilgi için mevsimler içerisinde değerlendirildiğini gösterir. Kırgızlarda *sarı*, ilkbahar bilgisinin karşılanması için de kullanılan bir renk olarak karşımıza çıkıyor. Bu anlamda diğer lehçelerden farklı renk tercih eden Kırgızlarda ilkbahar bilgisi *uzun sarı* “ilkbaharın ilk günleri” (KS) anlamını yüklenmiştir⁵. Moğolca ile karşılaştığımızda aynı üslubun orada da varlığını keşfediyoruz. Nitekim Moğolcada *sira çasu* “sarı kar, bahar karı” anlamlarında veriliyor (Lessing 2003: 268).

Kazak Türklerinde de ‘kış’ mevsiminin adlandırmasında pek çeşitlilik görülmediğini anlıyoruz. Kazak Türkçesinde *kara* renk adı, Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi mecazlaşarak kışın sertlik ve soğukluğunu karşılayan bir söz grubu oluşturmaktadır (bk. Kzk. *kara sıvık* “kuru, sert soğuk ayaz” (KTTTS)).

2.4. “İlkbahar” (Bşk. yaz, Kzk. köktem, Kırg. caz, Tat. yaz)

Türkiye Türkçesinde ‘bahar’ olarak karşılanan bu mevsimin diğer Türk lehçelerinde bu ifade ile adlandırılmadığını biliyoruz. Batı Türkçesine Farsça kökenli bir söz olarak gelen ‘bahar’, Batı Türklerinin mevsim adlandırmalarındaki sırayı etkileyerek *yey* ~ *yay* “yaz mevsimi” sözünü unutturmuş ve ilkbahar anlamını taşıyan *yaz* sözünü ise, bugünkü anlamına taşımıştır. Diğer

⁵ Buna benzer bir değişiklik Moğol dilinde de tespit edilebilmektedir. Moğol dilindeki *şar* “hışırta, çatırta, ‘kar fırtınası’, rüzgâr veya derin karda yürüme sesi” (Lessing 2003: 1165) sözünün aynı fonetik özelliğe sahip başka bir biçiminin ‘sarı’ anlamını taşıdığını görüyoruz. Buna dayanarak da Moğol dilinde de sarı renk üzerinden ‘kış’ ve ‘kar’ ilgisinin olduğunu söyleyebiliriz.

lehçelerdeki örneklerden de anlaşıldığı üzere ‘ilkbahar’ bilgisi pek çoğunda *yaz* sözü veya bu sözün fonetik değişikliğe uğramış diğer şekilleri ile karşılanmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde karşılaştığımız ‘bahar’ın ‘ilk’ ve ‘son’ olarak karşılanması da Anadolu Türk insanının bu iki mevsimi temel mevsim olarak kabul ettiğini düşündürmektedir. Ele aldığımız Kıpçak lehçeleri içerisinde *yaz* adlandırmasını kullanmayan Kazak Türkçesi, *köktem* (KTS) adlandırması ile ‘kök (yeşil)’ renk kavramı üzerinden bu mevsimin adını oluşturmuştur. Aynı adlandırmanın Kırgız Türkçesinde *köktöm* “ilkbahar, erken başlamış ilkbahar” (KTDS) şekliyle, anlamını çeşitlendirdiği görülmüyor. Yudahin’in Kırgız Sözlüğünde de *ala cazdan* “baharın başlangıcından” ve *ala caydan* “yazın iptidasından” söz gruplarını tespit edebiliyoruz. Burada da *ala* (ela) rengin bahar ve yaz adlandırmalarına kaynaklık ettiği görülmüyor.

Bu renk adlarının mevsimler ve hava olaylarına dair kullanımı yalnız Türk lehçelerinde karşımıza çıkmıyor. Altayistik araştırmalarda Moğol dili ile Türk dili arasındaki ortaklıklara sıklıkla değinildiğini biliyoruz. Burada bunlara değinmeyeceğiz. Dikkat çekmeye çalıştığımız nokta; bu halkların coğrafya etkisiyle ya da kültürel benzeşmeyle ilgili olarak dillerinde de ortak bir algının olduğudur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi renk adları bu diller içerisinde aynı biçimde kullanılmıştır. Moğ. *ulaan salkin* “kum fırtınası” (*ulaan* “kırmızı”) (Lessing 2003: 1341) örneğinde bunu tespit ediyoruz. Elbette ki bu durum çöl kumlarına bakılarak meydana getirilmiş bir söz grubuna benziyor. Bunun yanı sıra Moğ. *har-a salkin* “şiddetli rüzgar, kum fırtınası” (*har-a* “kara, siyah, koyu”) (Lessing 2003: 1437) adlandırması da bu iki dil arasındaki bu tür bir ortak algıyı örneklendiriyor. Başkurt Türkçesinde de bu tür rüzgar adlandırmalarının dönem farklılıklarını da göz önüne alarak özel bir adlandırmaya sahip olduğunu görüyoruz (*aqman-toqman* “Mart ayından sonra çıkan güçlü fırtına”, *bişkunak* “Nisan yağmuru, nisanda görülen hafif rüzgar”, *şihaka (buram)* “Mart ayından sonra görülen fırtına”).

Hem yerleşik tarım kültüründe hem de göçebe hayvancı kültürde güz mevsimi gibi ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi, bu mevsimin de alt dönemlere ayrılarak adlandırılmasını sağlamaktadır. “baharda otların yeşerip çıktığı dönem” anlamıyla Başkurt Türkçesinde tespit ettiğimiz *mevlén* şeklinin kökeninin Arapça kaynaklı olduğunu düşünüyoruz. Arapça *levn* “renk” (لون) kökünden zaman adlandırması (ism-i zaman: mef’il kalıbıyla) olarak türetilmiş bir sözdür. Osmanlı Türkçesi dönemi sözlüklerinde tespit edemediğimiz bu kelimenin Başkurtlara daha eski bir tarihte geçtiği kanaatindeyiz. Hem sözün anlam çerçevesinin bu anlamda Başkurt coğrafyası ve iklimi ile uyandırılması, bu sözün zaman içerisinde anlam alanını değiştirdiğini göstermektedir. Başkurt Türkçesinde Arapçadaki şeklin göçüşme (metatez) neticesinde *mevlén* olduğu anlaşılmaktadır⁶. Bahar bilgisi ile ilgili olarak Başkurt Türkçesinde tespit ettiğimiz *şazırt* “karların eridiği dönem” sözünün de kökenini açık biçimde belirleyemsek de Moğolca bir unsur olduğunu düşünüyoruz.⁷

2.5. “Yaz” (Bşk. yey, Kzk. jaz, Kırg. cay, Tat. cey)

Yaz mevsim bilgisini karşılayan sözler diğer mevsim adlandırmalarına göre daha sınırlı kalmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi özellikle tarım ve hayvancılık ile meşgul olan topluluklar için *güz* ve *bahar* bilgisi daha ayrıntılı ifade edilmek suretiyle daha fazla zenginliğe sahiptirler. Bu mevsimde belirgin şekilde dikkatimizi çeken Kazak lehçesindeki adlandırma ile Türkiye Türkçesindeki adlandırmanın benzer oluşudur. Diğer Kıpçak gruplarında *yey*, *cay*, *cey* gibi adlandırmalar bulunurken Kazak Türkçesi, *jaz* adlandırmasını kullanmaktadır (KTS).⁸

⁶ Günay Karaağaç *Türkçenin Ses Bilgisi* adlı eserinde *r, l, ç, s, d, t, z, ş, v, f, n, y* vb. seslerin özelliklerinden göçüşmenin kaynaklandığını belirtmektedir (Karaağaç 2010: 77).

⁷ *Şazırt* sözünün Moğolcada bulunan *çasad-* “karlanmak, karla örtülmek” ve *çasura-* “kar yağmak” sözleri ile bir ilgisi bulunduğu seziliyor.

⁸ Kazak Türkçesinde *yay* “şimşek, yıldırım” anlamlarına gelmektedir. Etimologlarımız bu sözün Eski Türkçedeki *yaru-* “ışıldamak, parlamak” fiili ile ilişkisini göstermişlerdir. *Yaz* sözü de bu köken ile birleştirilmektedir. Sözün Macar dilinde

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

Sonuç:

1. Zaman kavramı fizikçilere göre iki ölçekte değerlendirilir: 1. Dinamik ölçek. 2. Atomik ölçek. Eski zaman algısında dinamik ölçege göre zamanlar adlandırılmıştır ve bunun için gök cisimlerinin hareketine bakılarak bir ölçü çizilmiştir. Daha genel ifadeyle; iki hareket arasındaki geçiş, zaman olarak algılanmıştır ve hareket yoksa zaman da yoktur. Doğanın işleyişi zamanın ifadesinde önemlidir ve bu sebeple tabiattaki belirgin hareketler, zamanın çeşitlenmesini de sağlayacaktır. Kıpçak Türk lehçelerindeki genel mevsim adlandırmaları arasındaki farklılıklar ve benzerlikler aşağıdaki tablo ile daha da açık görülebilir.

	BAŞKURT	KAZAK	KIRGIZ	TATAR
GÜZ	<i>köz</i>	<i>küz</i>	<i>küz</i>	<i>köz</i>
KIŞ	<i>kış</i>	<i>kıs</i>	<i>kış</i>	<i>kış</i>
İLK BAHAR	<i>yaz</i>	<i>köktem</i>	<i>caz</i>	<i>yaz</i>
YAZ	<i>yey</i>	<i>jaz</i>	<i>cay</i>	<i>cey</i>

2. Bu lehçelerde ele alınan çeşitli alt dönemlerin adlandırmasında Türk dilindeki unsurlarla oluşturulan çeşitli söz grupları ve sözler ile birlikte Moğolca unsurların da kullanıldığı belirlenmiştir. Moğol unsurlarının daha çok Başkurt ve Kırgız lehçelerinde karşımıza çıktığını söyleyebiliyoruz. Nitekim bu da daha önce Mustafa Öner'in⁹ de işaret ettiği gibi Başkurt ve Kırgız lehçelerindeki Moğolca alıntılarının sayısının diğer lehçelere oranla daha yüksek olduğuna bir işaretidir. Ayrıca doğanın renklerini kullanarak mevsimlere ve hava olaylarının adlandırılmasında Moğolların algısı ile bu Türk topluluklarının algısı arasında bir ortaklık olduğu dikkat çekmektedir.

3. Mevsimlere yönelik bu adlandırmalarda Başkurtların ve Kırgızların çok daha zengin bir söz varlığına sahip oldukları görülüyor. Bu açıdan Kazaklarda da Kırgız ve Başkurtlardaki kadar olmasa da bir çeşitlilik olduğu tespit ediliyor. Bu üç yazı dilinde daha fazla bu tür ayrıntılı mevsim bilgilerinin varlığı bu üç topluluğun daha geç dönemlerde şehirleşmesi ile ilgili olmalıdır. Şehirleşme açısından Tatarların diğerlerine göre daha eski bir geçmişe sahip olduklarından ve de tarihî Kıpçak yazı dilinin bir devamı olarak belirli bir edebî dile daha önce kavuşmalarından dolayı, bu tür alt mevsim isimlendirmelerinde çeşitliliklerinin diğerlerine oranla sınırlı olduğu söylenebilir. Bin yılı aşmış bir geçmişe sahip Kazan merkezli Tatar kültür hayatında yetişen aydınların kırsaldaki yaşamdan zaman içerisinde uzaklaşmaları sebebiyle, bu tür alt mevsim adlandırmalarına yabancı kalmışlardır ve bu tür adlandırmaları eserlerinde kullanamamışlardır. Buna karşın başta Başkurtlar ve Kırgızlar kırsal yaşam ile daha iç içe bir kültür dairesinde yaşamaktadırlar. Bu kültürel daire ile bu toplulukların genç yazı dilleri buluştuğunda ise söz varlığında kırsal yaşamdan pek çok unsur taşınarak, yazı dilinin söz hazinesi meydana getirilmiştir. Üstelik, Ufa ve Bişkek gibi Rus kalesi olarak ortalama 19. yüzyıl sonlarında meskenleştirilen bu şehirlerde köy ve daha kırsaldan gelen genç aydınların bir araya gelerek yeni kültür merkezleri oluşturdukları bilinmektedir. Yeni Başkurt ve Kırgız kültür merkezlerinin bu oluşumuyla birlikte burada

nyar “yaz” (< Çuvaş. *yar* “yaz”) şeklinde olduğu belirtiliyor. Belirtilen örnekler dikkate alındığında; doğanın aydınlanması ile kurulan ilişki neticesinde insanın tabiatın aldığı dili ile kendi tabiatına taşıdığı ve zihninde ‘aydınlık’ bilgisi çerçevesinde yeni bir kavram meydana getirdiği anlaşılıyor. Dolayısıyla *cey*, *yey*, *cay*, *yay* sözleri ile *yaz* sözünün etimolojik göstergeler ışığında aynı anlam dairesine ait oldukları belirleniyor (Daha ayrıntılı bilgi için bk.: Günay Karaağaç, *Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri*, Türk Dili Dergisi, Temmuz 1999/II, S: 571, s. 571-576.)

⁹ Daha ayrıntılı bilgi için bk.: Mustafa Öner, *K. K. Yudahin Sözlüğüne Göre Kırgızca Söz Varlığı*, Türkçe Yazıları, Kesit Yayınları, İstanbul 2011, s. 341-350.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

faaliyetlerde bulunan ve bu toplulukların edebiyatlarına yenilikler getiren pek çok şairin, aydının eserlerinde bağlı buldukları kırsal (göçebe) kültürün öğelerini de yansıttığı görülmektedir. Tüm bunların neticesinde bu genç edipler genç yazı dilinin de beslendiği ana kaynağı teşkil etmiştir ve böylelikle Başkurt ve Kırgız (hatta Kazak) söz varlıkları bu öğelerle daha da zenginleşmiştir.

4. Ele aldığımız lehçelerde mevsimlere yönelik olarak renk adlandırmalarının kullanıldığını görüyoruz. Renklerin de daha alt dönem adlandırmaları gibi en çok çeşitlendiği dönemler *ilkbahar* ve *güz* dönemleri oluyor. Mevsimlerin adlandırılmasında elbette doğanın sahip olduğu renkler tercih ediliyor. Bu açıdan *sarı*, *kara*, *kök (yeşil)*, *kongur (kumral)* renkler en çok dikkat çeken renkler olarak karşımıza çıkıyor.

KAYNAKÇA

- ABDULDAYEV E., İSAYEV D. (Redaktörler) (1969). (KTTS) *Kırgız Tiliniñ Tüşündürmө Sөzdüğü*, Mektep, (Frunze) Bişkek.
- AKSAN D. (2006). *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yayınevi, Ankara.
- BARAG L., GALİN S., ZARİPOV N., MERGEN K., HARİSOV E., HÖSEYİNOV G. (1982). *Başkort Halık İjadı-Epos-Ösönsө Kitap*, Başkortostan Kitap Neşriyeti, Ufa.
- ŞEKÜROV R. Z., GEBİTOVA L. R., MUSİN M. H. (Editörler) (1997). (BKE) *Başkortostan: Kısaka Ėntsiklopédiya*, Devlet Gılmıy Neşriyeté, Ufa.
- DİLMÖHEMETOV M.İ., İŞBİRZİN İ.F., MEKSUTOVA N.H., NEZİRGOLOV U.F. (2002). (BTDH) *Başkort Télénéñ Diyalektarı Hüzlégé*, Kitap, Ufa.
- Başkort Télénéñ Hüzlégé I-II* (1993). (BTH), Russkiy Yazık, Meskev.
- ÇALIKOVA T., İBRAHİM H. A. (2009). *Türk Kültüründe Zaman Kavramı ve Türlemelerinin Bulgar ve Rus Kültürüyle Karşılaştırılması*, 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 21-26 Kasım 2005, C. II, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s. 674-679.
- GENÇ R. (2000). *Colors In The Turkish Beliefs And National Customs Yellow-Red-Green*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- KARAAĞAÇ G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- _____ (1999). *Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri*, Türk Dili Dergisi, Temmuz C. II, S: 571, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 571-576.
- KOÇ K., BAYNİYAZOV A., BAŞKAPAN V. (2003). (KTTS) *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- LESSING F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*, Çev.: Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MAHMUTOVA L. T., MÖHEMMEDİYEV M. G., SABİROV K. S., HANBİKOVA Ş. S. (1977-1979-1981). (TTAS) *Tatar Télénéñ Añlatmalı Süzlégé I-II-III*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- MUKAMBAYEV J. (2009). (KTDS) *Kırgız Tiliniñ Diyalektologiyalık Sөzdüğü I-II*, Bişkek.
- ÖNER M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

- _____ (2011). *K. K. Yudahin Sözlüğüne Göre Kırgızca Söz Varlığı*, Türkçe Yazıları, Kesit Yayınları, İstanbul.
- RADLOV V.V. (1893-1899). (OSTN) *Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy I-II*, İmperatorskoy Akdemii Nauk, Sempeterburg.
- RUDENKO S. İ. (2011). *Başkırtlar*, Çev.: Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınları, Konya.
- TİLEVBERDİ N. (Redaktör) (1999). (KTS) *Kazak Tilinin Sözdigi*, Dayk-Press, Almatı.
- TOGAN Z. V. (1994). *Başkırttarzıñ Tarihi-Törk hem Tatar Tarihi*, Kitap, Ufa.
- USEİNOV S. M. (2007). *Russko-Kırımşkotatarskiy Kırımşkotatarsko Russkiy Slovar*, Tezis, Simferopol.
- YUDAHİN K. K. (1998). (KS) *Kırgız Sözlüğü I-II*, Aktaran: Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZEKİYEV M. Z., RAMAZANOVA D. B., HEYRETDİNOVA T. H. (1993). (TTDS) *Tatar Têlênêñ Diyalektologik Süzlégé*, Tatarstan Kitap Neşriyeté, Kazan.

Kısaltmalar:

- Bşk.*: Başkırt Türkçesi
GT: Genel Türk dili
Kzk.: Kazak Türkçesi
Kırg.: Kırgız Türkçesi
Moğ.: Moğolca
Tat.: Tatar Türkçesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 8/4 Spring 2013

